

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

DEBRECZENI ATTILA

„szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonitsát” *

DUGONICS ANDRÁS ETELKÁJA A 18. SZÁZAD VÉGÉN

...az Etelka bizonyos helyeken szándékolatlan áthallásos, s így a 'kulcsregény' műfaji kódja szerint is olvasható. Erre maga Dugonics hívta fel a figyelmet egy kéziratban maradt írásában, amely az Etelkának Kúlcsa címet viseli. Ebben a mű keletkezésére vonatkozó, már idézett nyitómondat után rögtön ez a kijelentés következik: „Ezen könyvem' írásának fő oka vala Magyar országnak ekkori siralmas állapottya Második Josef Császárnak igazgatása alatt.”

Ha egy keresőbe azt találjuk beírni, hogy 'az első magyar regény', akkor a találatok élén lényegében egybehangzóan Dugonics András *Etelkája* szerepel. S fordítva, ha Dugonics András *Etelkája* a keresőkérdés, jó eséllyel kapunk vezető helyen olyan találatokat, amelyekben az általános vélekedés, sok-sok régi alapkézikönyv visszhangjaként az első magyar regényként van megnevezve a keresett mű. A valamiben 'első' mindig kicsit kultikus tisztelet övezte múzeumi tárgy, az emlékezet, amely azzá kinevezte, nem túlzottan fogékony az eme elsőség körül esetlegesen felvetődő kérdésekre. Így az *Etelka* kapcsán már jó ideje megfogalmazódó olyan kérdésekre sem, hogy vajon a 'magyar' itt *magyar nyelvűt* jelent vagy inkább *magyarországit*, vagy esetleg a fordításokkal szemben az *eredeti mű* megjelölésére szolgál, netán ezek valamely kombinációját kell alatta értenünk. Továbbá magának a 'regény' terminusnak az alkalmazhatósága sem feltétlenül kétségektől mentes, hiszen a mű megszületésének idején, a 18. század végén ez még nem volt forgalomban, sőt, amit ma jelöl a műfajelméletben, a korabeli poétikai tudat számára nem létezett, ugyanakkor ismerünk olyan szövegtípusokat és megnevezéseiket a 18. század korábbi évtizedeiből, amelyekbe beleillik az *Etelka*, s amely megnevezések ráillenek. Valójában tehát némileg bizonytalan, miben is az első az *Etelka*, mi az, ami miatt – ha nem is olvassuk ma már,

---

* Tanulmányunk közreadásával a 275 éve, Szegeden született Dugonics Andrásra emlékezünk.

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

DEBRECZENI ATTILA

„szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonitsát” *

DUGONICS ANDRÁS ETELKÁJA A 18. SZÁZAD VÉGÉN

...az Etelka bizonyos helyeken szándékoltan áthallásos, s így a 'kulcsregény' műfaji kódja szerint is olvasható. Erre maga Dugonics hívta fel a figyelmet egy kéziratban maradt írásában, amely az Etelkának Kulcsa címet viseli. Ebben a mű keletkezésére vonatkozó, már idézett nyitómondat után rögtön ez a kijelentés következik: „Ezen könyvem' írásának fő oka vala Magyar országnak ekkori siralmas állapottya Második Josef Császárnak igazgatása alatt.”

Ha egy keresőbe azt találjuk beírni, hogy 'az első magyar regény', akkor a találatok élén lényegében egybehangzóan Dugonics András *Etelkája* szerepel. S fordítva, ha Dugonics András *Etelkája* a keresőkérdés, jó eséllyel kapunk vezető helyen olyan találatokat, amelyekben az általános vélekedés, sok-sok régi alapkézikönyv visszhangjaként az első magyar regényként van megnevezve a keresett mű. A valamiben 'első' mindig kicsit kultikus tisztelet övezte múzeumi tárgy, az emlékezet, amely azzá kinevezte, nem túlzottan fogékony az eme elsőség körül esetlegesen felvetődő kérdésekre. Így az *Etelka* kapcsán már jó ideje megfogalmazódó olyan kérdésekre sem, hogy vajon a 'magyar' itt *magyar nyelvűt* jelent vagy inkább *magyarországit*, vagy esetleg a fordításokkal szemben az *eredeti mű* megjelölésére szolgál, netán ezek valamely kombinációját kell alatta értenünk. Továbbá magának a 'regény' terminusnak az alkalmazhatósága sem feltétlenül kétségektől mentes, hiszen a mű megszületésének idején, a 18. század végén ez még nem volt forgalomban, sőt, amit ma jelöl a műfajelméletben, a korabeli poétikai tudat számára nem létezett, ugyanakkor ismerünk olyan szövegtípusokat és megnevezéseiket a 18. század korábbi évtizedeiből, amelyekbe beleillik az *Etelka*, s amely megnevezések ráillenek. Valójában tehát némileg bizonytalan, miben is az első az *Etelka*, mi az, ami miatt – ha nem is olvassuk ma már,

* Tanulmányunk közreadásával a 275 éve, Szegeden született Dugonics Andrásra emlékezünk.

de – tisztelettel emlegetjük. Az elsőség kétes kimenetelű kutatása helyett kíséreljünk meg inkább a korabeli olvasatokhoz közelebb férközni, hogy megérthessük a mű kétségtelenül jelentős egyidejű hatását (melyet az itt címbe emelt Kazinczy-idézet is jelez).

Egy szócikkszerűség az *Etelkáról*

„Etelka nevezetű Könyvemet 1786-dik esztendőben kezdettem, és két holnapok alatt szerencsésen el-is végzettem” – emlékezett vissza Dugonics András műve keletkezésére, s a fogalmazvány kéziratára jegyzett 1786. február 1-i és március 15-i dátumok ezt megerősíteni látszanak. Kéziratait az Országos Széchényi Könyvtár őrzi, nevezetesen az említett első fogalmazványt, egy erről készített, javításokat tartalmazó szerzői másolatot, végül a bécsi cenzorhoz benyújtott példányt, a benyújtás 1787. május 7-i és az engedélyezés május 9-i dátumával. A bécsi cenzor gyorsasága egy sikertelen próbálkozásra következett, a budai cenzorok ugyanis hosszú várakoztatás után elutasították a kiadási kérelmet. A végül nyomdába került kézirat nem ismeretes, a fennmaradtak szövegükben eltérnek a kiadott változattól, s nem tartalmazzák a terjedelmes jegyzeteket sem. A mű először 1788-ban jelent meg Landerer Mihály kiadásában, Kassán, *Etelka, egy igen ritka magyar kis-aszszony Világosvárárt, Árpád és Zoltán fejedelmink' ideikben* címmel, két kötetben, kötetenként négy-négy szakaszt, szakaszonként 7–11 részt tartalmazva. A második és harmadik kiadás 1791-ben és 1805-ben látott napvilágot, immár csak *Etelka* címmel, mindkétszer jelentős átdolgozást követően. A második kiadásban számos érdemi szövegmódosítás történt, gyakran került sor a bekezdések szerkezeti átalakítására, továbbá a jegyzetek száma mintegy a harmadával bővült. A harmadik kiadás szövegében és a jegyzetek számában sem módosult az előzőhöz hasonló mértékben, de a szöveg átírása a szegedi ő-ző nyelvjárásba mégis egészen új karakterűvé tette azt. Ezt követően majdnem kétszáz évig nem jelent meg teljes kiadása, egészen Penke Olga 2002-es kritikai igényű szöveggondozásáig (ahol a szöveg most ismertetett története is részletesen fel van dolgozva).

A mű cselekménye Bíró Ferenc szellemesen tömör és informatív összefoglalásában a következőképpen hangzik: „A regényben elbeszélt történet a honfoglalás idején játszódik, az »el-üszögült« erkölcsű Árpád, majd (a honfoglaló fejedelem halála után) Zoltán udvarában, s főként szerelmi intrika mozgatja szálait. A tét az, hogy hogyan nyeri el Gyula vezér leányának, Etelkának a kezét egy titokzatos jövevény, a daliás és vitéz ifjú, Etele. Etelkáról a regény vége felé megtudjuk, hogy Árpád vezér leánya. De nem akárki Etele sem; a mű második negyedének eleje táján lovásza elszólja magát s kiderül: ő a »karjeli« (=karéliei) királyfi. A két fiatal boldogsága elé számos akadály tornyosul. A bajok végső eredete az, hogy északi rokonaink ifjú uralkodójára szemet vetett Huba vezér leánya, Világos is, aki Róka, a gonosz és idegen tanácsos segítségével mindent elkövet, hogy Etelka elől elorozza a daliás bajnokot. Róka intrikáit leleplezik, el is nyeri méltó büntetését, de a hepiendőtől távol vagyunk, hiszen Gyula váratlanul (de nem teljesen érthetetlenül) Zalánfihoz, a meghódolt bolgároknak a magyarok között tartózkodó fiatal uralkodójához kényszeríti leányát. Különböző viszontagságok után Etelka és Etele mégiscsak beveznek a házasság – pontosabban, mivel még akkor nem voltak házak – a »sátorosság« boldog révébe.”

E rövid összefoglalóból is érzékelhető, hogy a könyv lapjain egy igen kalandos történet bontakozik ki, a honfoglalás korába helyezve. A cselekmény felsorakoztatja a kor népszerű narratív szövegtípusainak jól ismert megoldásait, van benne szerelmi ármánykodás, elcsereált

gyermek, félreértés, titok, bosszú, gyilkosság és még sorolhatnánk. Mindez a honfoglaló vezér, Árpád, majd az ő fia, Zoltán környezetében zajlik, de történhetne bármely korban és fejedelmi udvarban, mert a történeti kor a cselekmény szempontjából csak díszlet itt, ahogy más hasonló művekben is. Nem szabad persze ezt a mozzanatot sem lebecsülnünk, mert Dugonics egyéni leleményéről van szó, akkoriban újdonságot jelentett a jól ismert cselekménytoposzoknak a magyar történelem egy időszakával, a honfoglalás korával való összepárosítása.

A történeti kor azonban más vonatkozásokban kilép a díszlet szerepből, s jelentőségében felnövekszik a szórakoztató-nevelő célzatú, olvasmányos kalandorozat mellé. A cselekményt ugyanis gyakran szakítják meg különféle leírások a honfoglaló magyarság életéről, s ehhez a vonulathoz kötődnek a jegyzetek, melyek erre vonatkozó történeti, nyelvészeti, néprajzi jellegű ismereteket közölnek. A kéziratokban még nem voltak jegyzetek, ezek gyakran egy-egy szövegrészletből kinőve önállósodtak, aztán a jegyzetek száma az első kiadásbeli 87-ről 118-ra nőtt a második kiadásban, s külön tételes jegyzék sorolja fel őket a könyv végén. Nem egyszer látszik (mint azt Penke Olga kimutatta), hogy egy-egy betoldás azért került a második kiadás szövegébe, hogy legyen hová kapcsolni a jegyzetbe foglaltakat. Mivel tehát a fiktív cselekmény alkalmatlannak bizonyult a láthatóan mind fontosabbá váló történeti háttérrel hordozására, ez egyre inkább saját teret nyert a jegyzetekben, s így egy némileg szertelen kettősséget alkotó regénykompozíció állt elő.

Egyértelmű szerzői szándék áll e kettősség mögött, amint azt Dugonics ki is fejt a *Honnyaim!* című előszóban. Miután az első mondatban büszkén említi, hogy magyar nyelven írta művét, a következő bekezdésben pedig annak szórakoztató-nevelő célzatát fejtegeti, a harmadik bekezdéstől fogva a hatodikig áttér a magyarság múltjának megidézésre: „Le-írtam Régi MAGYARJAINKNAK Vitézségeket; Bátorságokat; Nagy Lelkeket. Elő-adtam Fejedelminknek Szer-tartásaikat; Népeikhez Szereteteiket; Ellenségeik ellen Hadi-mesterségeket.” Közli, hogy mindezeket 'nem az újjából szopta', hanem különböző tudós művekből, elsősorban Bölcs Leó és Anonymus munkáiból vette át (a felhasznált források száma igen tekintélyes). Az *Etelka* így az erkölcsi célzattal átitatott szórakoztató kalandhistoria és a tudós igényű történeti ismeretterjesztés sajátos elegyét alkotja. Márcsak ez sem teszi egyszerűvé műfajának meghatározását, s ha ehhez hozzávesszük Dugonics saját megnevezéseit, a helyzet még bonyolultabbnak tűnik.

Egy 1786-os latin nyelvű önéletrajzi levelében eposzként említi (*Epopoea Hungarica*), 1791-es feljegyzésében a római mesék (*fabula romanensis*) és a nemzeti román (*nationale roman*) fogalmakkal hozza kapcsolatba művét, s mintáiként John Barclay *Argenis*-ét és a homéroszi, vergiliusi eposzokat nevezi meg. A legkülönösebbnek ezek közül az eposzi minősítés tűnhet, holott épp ez az, ami a műfaji értelmezés alapját jelenti a kor poétikai tudatában. A beszédkritériumon alapuló, kétosztatú (epika, dráma) arisztotelészi poétikai rendszerekben az eposz műfaja volt a narratív szövegtípusok megértésének kerete és vonatkozási pontja, így az olyanoké is, melyeket ma regényként vagy a regény előképeként értünk (görög regény, heroikus-gáláns regény stb.). Ezekre alkalmazták a 'román' megnevezést, melyet az eposz alacsonyabb formájaként írtak le. Innen nézve egyáltalán nem meglepő, hogy mintáiként Dugonics együtt említi Barclay heroikus-gáláns *Argenis*-ét a homéroszi, vergiliusi eposzokkal, s ezt az eposzi karaktert csak felerősíti a honfoglalási tematika. Mint Szilágyi Márton kiemeli, Dugonics kezdeményező szerepe éppen abban áll, hogy „a honfoglalást a heroikus barokk regény látens eposziségében örökítette meg.”

Az eposz és a román érintkezett az eposzelméletek csodás kategóriájában is, hiszen ez mindkettő jellemzője, fikció és história kettőssége épp ezáltal vált elhatárolhatóvá, s indokolhatóvá a románok erőteljes fikcionalitása a történetírással szemben. Ennek a tétje a korabeli román-vitákat olvasván válhat világossá, melyekben gyakori érv a románokkal szemben a fikció elítélése, helyette inkább a 'valóságok' olvasását ajánlván. Az *Etelka* a fikció mellett, a kiadások készítése során egyre erőteljesebben szóhoz juttatja a históriát is, noha nem közvetlenül a történetírás műfaja által. A történetírás inkább csak forrása a műbe applikált két jellegzetesen 18. századi kisműfajnak, a jegyzetnek és a kivonatnak. A piarista Dugonics e téren ugyanúgy az őt körülölelő hagyományok folytatója, mint az eposz vagy a román esetében. Többek között Dezsericzky Ince József személyében jelentős piarista történetíró fordult a magyar őstörténeti tematika felé, s a 18. századi latin nyelvű jezsuita hun-magyar eposzok hatása ugyancsak elérte a (szegedi) piaristákat, a heroikus-gáláns románok terén pedig maga Dugonics is jelentős tevékenységet fejtett ki. Az *Etelka* által reprezentált sajátosan összetett tematikai-műfaji képlet létrehozása egyben tehát hagyománykapcsoló műveletként is értelmezhető.

Korabeli olvasatok

E képlet bonyolultságát tovább fokozza, hogy az *Etelka* bizonyos helyeken szándékoltan áthallásos, s így a 'kulcsregény' műfaji kódja szerint is olvasható. Erre maga Dugonics hívta fel a figyelmet egy kéziratban maradt írásában, amely az *Etelkának Kúlcsa* címet viseli (a modern kiadás függelékében ez is olvasható). Ebben a mű keletkezésére vonatkozó, már idézett nyitómondat után rögtön ez a kijelentés következik: „Ezen könyvem' írásának fő oka vala Magyar országnak ekkori siralmas állapotja Második Josef Császárnak igazgatása alatt.” Az *Etelkának Kúlcsa* közvetlenül II. József 1790 februárjában bekövetkezett halála után (az utalásokból kivehetően még márciusban) keletkezett, s az immár lehetőségek gondolt szabaddabb szólás lelkesültségében arra vállalkozik, hogy dekódolja a szöveg rejtett utalásait, „mellyeket az ekkor élő Magyarok elég-képpen meg-érthettek, noha a' Következendőknél homályosok lésznek” (ezért is szükséges a rejtett jelentések feltárása). Mindebből már érzékelhető, hogy az áthallások elsőrendűen politikai természetűek.

Magyarázatokban Dugonics szisztematikusan járt el, akár személyre, akár eseményre vagy bármely eszmei összefüggésre is vonatkoznak: mindig jelzi a témát, azonosítja a mű megfelelő szövegrészét, majd pontos, keresetlenül szókimondó értelmezést ad. Rögtön az első bekezdésben ezt írja József császárról: „Császárunknak meg-koronázatlan fejét eleven festékekkel le-irtam Etelkámiban, és abból következhetendő rosszakat az Ország eleibe terjesztettem Az Első könyvben: Negyedik szakaszban: Harmadik részben, Ezen szavakkal kezdvén: Árpádnak el-temetése után, 's-a'-t.” Ha megkeressük a jelölt helyet a műben, a következőket olvashatjuk (a hosszabb részt itt helyhiány miatt rövidítjük):

„Árpádnak el-temetése után, midőn mind a' Baj-vívásban a' Savót-is meg-itták, mind a' Torban a' bort-is el-költötték a' Magyarok; mindnyájan a' Rákos mezein öszve-gyűltenek: hogy, Árpád' helyébe, Zoltánt, annak fiát, Fejedelemmé tegyék. [...] azt kérdezzették mintegy el-bámúlva: ha vallyon Zoltán' fejének árnyékába nyomná-é a' Fejedelmi forgós Kalpagot? tettetett kezének homályába-é a' barázdás Buzogányt? – Kételkedni kezdetenek a' Törvényt-tudó, és orroknál meszszebb látó éles szemek: ha Zoltánnak ezen Szer-

tartás nélkül leendő Fejedelemsége olly foganatos lenne-é: hogy, minden ellen-mondás nélkül, mindenike, és mindenkoron tellyes szívéből engedelmeskedgyen rendeléseinek. [...] Tartottanak attól-is: ne-hogy valaha az esküvéssel le-nem-kötelezett Hatalom, csupa kényes uralkodásra, és uralkodni kívánó kényességre iparkodgyon. Azomban a' Nép (le-rásván nyakáról az erőszakos félelmet, és terhet) azon más Fejedelemnek szárnyai alá ígyekezen, kit régi Törvénye', és Szabadsága' meg-tartójának lenni gondolhat. [...]"

Pontosan érthető és magyarázatában Dugonics egyértelművé is teszi, hogy itt a magyar rendek egyik legfőbb sérelméről van szó (ami miatt József a 'kalapos király' nevet kapta), vagyis hogy nem koronáztatta magát magyar királlyá, nem bocsátotta ki a hitlevelet, melyben a leendő királynak ígéretet kell tennie az országgyűlés összehívására, a törvények betartására.

Az *Etelkának Kúlcsa* hosszan sorolja és értelmezi az áthallásos helyeket, s azt állítja, hogy a kor olvasói pontosan értették ezeket az utalásokat. Többek között ez volt az oka a sikertelen budai cenzúráztatásnak (merthogy a cenzor is értette) és egyben a végül mégis megjelent könyv sikerének. „Etelka könyvem tehát szerte-széjjel el-vitettetvén az egész Országban, kinyitotta a' Magyaroknak szemeiket.” Hogy pontosan mi volt a mű szerepe a magyarok szeméinek kinyílásában, nyilván nehezen mérhető meg, de hogy az 1780-as évek végének felfokozott politikai hangulatában a közvetlenül ki nem mondható rejtett kimondásának jelentős hatása lehetett, az felettébb valószínű.

A fogadtatás igen kedvező volt, az ezer példányban nyomtatott könyvből az első kiadás után három évvel újabb készült, noha ez a példányszám eleve igen tekintélyesnek számított. A sikert bizonyítják az egyébként jórészt Dugonics által összegyűjtött, az *Etelkának Kúlcsa*ba beemelt dokumentumok és feljegyzett események. A szerző gyűjtése persze nyilván nem részrehajlás nélküli, de a dokumentumok tanúsága azért így is figyelemreméltó. Elhangzott kritikaként mindössze azt idézi s hátrítja el, hogy a 'tótoknak' értelemszerűen nem tetszett a gonosz cselszövő, a tót Róka alakja, illetve hogy szereplői beszéde nem illendően választékos. „Egynehányan azt-is hibának tartják Etelkában, hogy a' magyar köz-mondásokat tömöttebben adtam elő. Ezen emberek nem értik a' Könyv-írásnak módgyát. Magyaraink Napkeletiek voltak. Hogy pedig tömöttebben élnek a' közmondásokkal a' közönséges beszédben, azt csak az nem tudgya, aki tanulatlan. Nékik tehát azon szavakat adtam szájokban, mellyek bele illettek. Azt akarnák talán ezen emberek, hogy régi Magyarainkat francia módra kényessen beszéltettem volna? Azt tegyék ők, ha ki-nevettetni kívánnak; én nem tehetem, ki a' történetet a' régi szokáshoz szabni tanúltam.”

Hogy kik ezek az 'egynehányak' és hogy milyen érvek alapján kifogásolták a regény nyelvhasználatát, a szövegből nem derül ki, ilyen természetű kifogásokra nézve Kazinczy levelezéséből nyerhetünk adatokat, de azt persze nem tudhatjuk biztosan, hogy Dugonics éppen ezekre reflektált volna. Horváth Ádám általában véve az alantas szavak használatát kifogásolta, melyek sértik a jó ízlést, s amelyek miatt a női olvasók, mint írja, „nálam meg is köpik.” Aranka György és Ráday Gedeon az egységes nyelvhasználat társadalmi rétegződést figyelmen kívül hagyó jellegét bírálta („tűrhető volna, ha ezen Culinaris szók csak közönséges embereknek adatnának szájokba”), Ráday ezen kívül helytelenítette azt is, hogy az alantas stílusnak keveredik a fentebb nemből íródott részekkel, ami így sérti a stílusnemek tisztaságának retorikai-poétikai elvét. Kazinczy maga „a' leg-izetlenebb galanteriát a leg-alatso-nyabb popularitást” és a hivalkodó magyarkodást kifogásolta a műben, s megállapította, hogy „ha úgy tekintjük csak, mint Románt”, akkor a ponyvatörténetekkel sorolható egy szintre.

Némileg meglepő lehet, hogy ezen értékelés után mintegy másfél évvel, 1790 elején Kazinczy az *Orpheus* irodalmi hírei között így írt a készülő második kiadásról:

„Prof. Dugonits András Úr Etelkát újjobban nyomtattatja. Azok, a' kik ezt úgy nézik, mint közönséges Románt, melly szerelmet tanítani, vagy tsak némelly munkára nem született elmét egynehány únalmas óráitól dajkai dallás formán meg-szabadítani akar, erről a' munkáról igen kantsalúl ítélnék: De nem ez vólt az Író szándéka. Ő bennünket Atyáinknak régi idejekre akart vissza-vinni; azoknak szokásokat, életek módját, országlásokat 's a' t. tette elinkbe, adagiuminkat mentette-meg az el-veszéstől. Némellyek durvák és a' mostani kényes füleket meg-sértik: de az Árpád' idejéhez nem éppen illetlenek. Az, a' ki ítélve olvas, az ilyeneken nem akad-fel, hanem inkább szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonitsát.”

Nyilvánvaló, hogy a két megnyilatkozás nincs egymással összhangban, amiben persze benne lehet a magánközlés és a nyilvánoságra szánt beszéd jellegének eltérése, illetve akár Kazinczy véleményének időközbeni módosulása is. Leginkább mégis a megítélés szempontjában felfedezhető különbséget érezhetjük hangsúlyosnak. Az 1788-as levélben az *Etelkáról* mint irodalmi műről („ha úgy tekintjük tsak, mint Románt”) fogalmaz meg ízlésítéletet, az *Orpheusban* pedig épp ezt a nézőpontot felfüggesztve emeli ki a mű aktuális jelentőségét („Azok, a' kik ezt úgy nézik, mint közönséges Románt [...] igen kantsalúl ítélnék: De nem ez vólt az Író szándéka”). Innen nézve még a szólás durvasága is menthető, méghozzá nagyon hasonlóan ahhoz, mint Dugonics tette az *Etelkának Kúlczában*.

S az sem véletlen, hogy e két írás egymáshoz időben közel, mindössze egy-két hónapra keletkezett, az 1790-es év elejének nagy reményű újrakezdése közepette, az újból összehívott országgyűlésre való készülés, a korona hazahozatala, a józsefi reformok visszavonása idején. Újabb két hónap elteltével Kazinczy a Hamlet-fordítás ajánlásában már így kiált fel: „Győztünk”, s e győzelem jellemzésekor egyik vonatkozásban éppen Dugonics művére utal, az *Orpheus*beli értelemben: „Imé Férjfiaink 's Asszonyaink el-hányták a' költsönözött öltözetet; el-állottak a' káros idegen szokásoktól; most már, nem úgy, mint ez-előtt kevéssel, gyönyörködve beszélnek azon a' Nyelven, a' mellyen Etele és Etelka beszél”. Egy történelmi időpillanat felfüggesztette Kazinczy számára az ízlésítélet érvényességét az *Etelka* vonatkozásában, noha nyilván nem törölte el azt. S általában a nyelv vonatkozásában is új összefüggést teremtett: a tudományok és a literatúra kontextusa mellé, melyben az állandó tökéletesedés képzele érvényesül, hirtelen felnövekedett a megőrzés és az identifikáció mozzanata. E ponton került közel Kazinczy Dugonics alapvetően retrospektív szemléletéhez, összefüggésben a hagyományos nemzettudat-változatok pozícióváltásával.

Territórium és idegenség mint identifikációs eszközök

„A' mi Magyarságomat illeti: azon vóltam: hogy tisztán, és igazán írjak. A' magyar Közmondásokat, Példa-beszédeket néhol tömöttebben-is bele-kerítettem: hogy Nyelvünknek ezen gyöngyei a' Tengerbe ne veszzenek Szél-vizeinkben” – írta Dugonics az *Etelka* első kiadásának bevezető ajánlásában, majd ehhez a második kiadásban, nyilván a bírálatok hatására, hozzáfűzött egy mondatot a magyar nyelv napkeleti eredetéről, ami nagyon hasonló formában feltűnt már az *Etelkának Kúlcza* érvelésében is. A deklarált eredeti szándék a mű sajátos

nyelvhasználatával tehát a magyar szólások, közmondások (adagium) elvesztéstől való megmentése volt. Ebben benne rejlik az az előfeltevés is, hogy az aktuálisan fellelhető példabeszédek a régi korok emlékei, a hajdanvolt magyar nyelv elemi alkotóelemei. Megmentésük ebből következően elsőrendű érdek, maguk pedig kitüntetetten alkalmasak arra, hogy a honfoglalás idején játszódó történet szereplői ezeket használva beszéljenek. Ezt nyugtázta Kazinczy, mikor az írói szándékot a már idézett módon fogalmazta meg: „Ő bennünket Atyáinknak régi idejekre akart vissza-vinni; azoknak szokásokat, életek módját, országglásokat 's a' t. tette elinkbe, adagiuminkat mentette-meg az el-vesztéstől.”

A nyelv, szokások és (a műben ugyancsak kitüntetett szerepű) öltözet, illetve származás együttesen a nemzet (natio) egyik hagyományos, igen régre visszanyúló fogalmi változatát képviseli, az ezekben rejlő közösségképző elv pedig egy etnokulturálisnak nevezhető identitás középpontjában áll. Amellett, hogy a nyelvhasználat előfeltevése, ez az identitásképző elv ideologikus megfogalmazásban is több helyen feltűnik a műben, hivatkozik rá az *Etelkának Kulcsa* is: „Kádárnak beszédgyében meg-intettem a' Magyarokat, hogy az Országot leg-jobban lehet meg-tartani, ha a' Ruhát, és Nyelvet meg-tartyák.” Figyelemreméltó azonban, hogy ebben az összefüggésben a ruha és a nyelv kilép az etnokulturális identitás sajátos közösségképző elveinek keretei közül, s nem az így felfogott natio, hanem az ország megtartásának zálogaként jelenik meg. Az ország pedig a 'regnum' fogalma által hagyományosan a rendi natio közösségeszméjéhez tartozott, hiszen országa a nemességnek volt.

A főpap, Kádár intésében egyébként a vonatkozó helyen az első kiadásban szereplő felsoroláshoz („az Országot a' RUHÁVAL, és NYELVEL meg-tartani iparkodgyanak”) a második kiadásban újabb elem társul ('TÖRVÉNNYEL'), ami éppen a natio e másik fogalmát állítja mellérendelő viszonyba az etnokulturális közösségeszmével. Csakhogy a magyar nemesi nemzet nyelve hagyományosan a latin volt, így az országot megtartó erő szerepébe emelt magyar nyelv által az etnokulturális identitás pozíciót váltott. Az 'ország' mint communitas-eszme magához rendelte a nyelvet mint a nemzet legfőbb jelét, vagyis az új, illetve inkább átalakuló identitásváltozat a politikai és etnokulturális határvonalak egybeesése mentén kezdett elkülönülni. A nyelv általi önmeghatározás jellegzetesen *kontrasztív*, ami annak eszköze, hogy megrajzolhatóak legyenek egy új közösség határvonalai, amely a „Magyarország-képzet” körül alakult ki, s amelyben a nyelv *közös használata* a definitív elem.

Mint minden ideologikus identitásképzés, ez is határozott 'mi-ők' viszonyban formálódott, ami magyarázza azt is, miért olyan hangsúlyos az 'idegen' sokféle alakváltozata az *Etelkában*. A negatív szereplők, Róka vagy Zalánfi tót és bolgár nemzetiségűek, olvashatunk passzusokat a lusta oláh nemzetről, a legerősebb mégis a németellenesség szólama. Jól érzékelhető ebben a kuruc irodalom továbbélése, de az itt megjelenő élesség egyértelműen a II. József ellenében kibontakozó sérelmi politika szülötte. Mint Kádár más helyütt mondja, „azon Tisztségekre, mellyek Országunkban leg-elsők, Kül'-országiakat fel-emelni; Én nállam annyit tézen: mint Ebre bízni a' hájat. Soha az illetén Gyütt-mentt bujdosó Csillagok jót nem jelentettek az Országlóknak.” A hivatalvállalás mellett a másik érzékeny téma a svábok betelepítése: „Rakd-meg Magyarokkal (mint Igazi Anyafiakkal) Országodnak kies Pusztáit. Ne engedd: hogy ennek zsírjával más valami hitván Nem-ettek hízzanak.” A 'Nem-ettek' elég könnyen dekódolható megnevezés, de az *Etelkának Kulcsa* e részekről szókimondó világossággal szól, összekötve ezt és a hivatalviselés kérdését is József nyelvrendeletének hatásával, vagyis az adott kérdések kapcsán végső soron az 'ország' és a (magyar) 'nyelv' egymás mellé rendelődik és identikus pozícióba kerül.

Ez a pozíció és maga az idegen-, főleg németellenesség általánosnak mondható a kor felpezsdült szellemi-politikai közegében. „A’ naponként Hazánkba sereglő sok gyülevész népnek bitang nyelvétől lenyomattatik [a magyar]; ismét majmaik lészünk a’ Németeknek, ’s nyelvünkkel, öltözetünkkel egyetemben nemzeti erköltseinket-is le-tesszük. Ennek a’ maszlagnak most lehet elejét venni” – írja Batsányi egy levelében, melyet a *Magyar Museum*ban is közölt. *Orpheus*beli cikkében Kazinczy a magyar nyelv hivatalossá tétele esetén úgy látja, hogy „Nemzetünkől különös Nemzet válik, örökös fal lessz a’ Magyar és nem-Magyar közt vonva, ’s az Idegen vagy Magyarrá lessz köztünk, vagy éhhel hal-el”. A térbeliség ugyanilyen képzetével találkozunk az *Uránia Bé-vezetésében* is, mikor azt olvassuk, hogy a nyelv „az a’ *Végvár*, a’ mely az Idegent, míg Idegen, el-tíltt Határinktól, vagy Haza-fivá által változtat”. A sor még hosszan folytatható lenne, de talán ennyiből is látszik az érvelés lényege, az, hogy az ’ország’ képze a határokkal definiálható, amelyekkel egybeesnek a magyar nyelv által kijelölt határvonalak is. A MI-ŐK viszony, az idegenség e határvonalakon képződik meg, meglehetősen érzelmi töltéssel. Ez ekkor részben egy aktuális sérelmi politika eleme, részben alkalmi identifikációs eszköz, vagyis az idegen nem ab ovo, etnikuma miatt kerül célkeresztbe, legfeljebb csak annyiban, amilyen mértékben a közköltészet jól ismert archaikus nemzetcsúfoló tematikájában helyet kap.

A területiális elv illetően középpontba emelésével szoros kapcsolatba hozható az *Etelka* újítása, vagyis az, hogy a heroikus-gálans hagyományból jól ismert kalandtörténeti elemeket felvonultató cselekményt a honfoglalás korába helyezte. A Pannóniára való történeti jog és a hajdani középkori államkerettel való folytonosság a ’regnum’ képzetét, mint említettük, a rendi natio identitástudatának szerves részeként értelmezte. A kettős honfoglalás Kézai Simon által összefoglalt gondolata a hun–magyar azonosságra és folytonosságra épül. Az Attila által egyszer megszerzett ország elveszett ugyan, de a hunok leszármazottai, a magyarok visszaszerezték azt. Anonymus *Gesta Hungarorum*ának 18. század közepi felfedezése és közreadása e hagyomány átértelmezésére teremtett lehetőséget: az ország végső megszerzésére, a megtelepedésre került át a hangsúly, de a hun hagyomány megtagadása nélkül. A ’regnum’ helyébe fokozatosan a ’territórium’ került fő identitásképző elemként, Attila mellé pedig felnövekedett Árpád, mint a rendi natio melletti új identitásváltozatokat is integrálni képes területiális elv reprezentánsa.

E hagyománykapcsoló művelet meghatározó szakasza éppen az 1780-as, 1790-es évek fordulója volt. Anonymus Gestáját 1746-ban adták ki, s azon években még javában születtek a jezsuita szerzők hun témájú latin nyelvű művei, elsősorban kiséposzai, amelyek előbb még birodalmi ideológiát jelenítettek meg, utóbb azonban fokozatosan a rendi natio ideológiai kereteihez idomultak. De ebben az időben írta Ráday Gedeon Árpádról szóló eposzának előhangját, ami majd csak 1787-ben látott napvilágot, mikor is helyi értéke egészen más lett: a vergiliusi értelemben vett honfoglalási eposz első próbájaként úttörő pozícióba került. Ekkor már készülöben volt Dugonics András *Etelkája*, melyre szerzője, mint láttuk, ugyancsak eposzként tekintett. A beleszótt áthallásos részek maguk is részt vállaltak a kialakuló, territóriumra épülő nemzeteszme ideologikus megképzésében, kiemelkedő hatása mégis abban állt, hogy lehetővé tette az azonosulást, melyben a formálódó közösségeszméhez kötődő új identitás otthonos és működőképes lehetett.

Identitásképzés és emlékezés

Az identitásképzés és -képződés további sajátos elemét jelenti Etele alakja, aki valójában maga is idegen, de akit hangsúlyos distinkcióval mindig jövevényként emlegetnek. Etele karjeli, azaz karéliei királyfi, vagyis annak az északi népnek a szülötte, melynek a magyarral való rokonságát akkor még csak nem régen kezdték tudósaink feltárni, ahogy arra Dugonics is hivatkozik a mű jegyzeteiben. Sajnovics János műve nem aratott osztatlan elismerést, sokan, köztük Bessenyeiék nemzedéke majdnem egészében, elutasította a „halzsíros atyafiság” gondolatát a büszke és nemes hun leszármazottak öntudatával. Pedig a finnugor rokonítás nem a hun eredet ellenében fogalmazódott meg, Sajnovics és más meghatározó történetírók a finneknek is a hunok leszármazottainak mondták, így a hun-magyar és finn-magyar kapcsolat ellentmondásmentesen simulhatott egybe. Ezt a hagyománykapcsoló műveletet végezte el a maga módján az *Etelka* is, a tudományos diskurzusnál sokkal nagyobb hatással. A két főszereplő a két néphez tartozik, Etelka, mint a mű végén kiderül, Árpád leánya, Etele pedig, amint az már elég hamar kitudódik, karjeli királyfi, házasságuk így a heroikus-gáláns konvenció beteljesítésén túl a szétvált ősi nép egymásra találását is jelenti.

Az ily módon átélhetővé tett identitáskonstrukció erejét tovább növelte az első kötet elé kötött metszet, amely Etelet és Etelet ábrázolja hagyományos magyar öltözetben, mint Dugonics utóbb leírja, Etele „páncélba öltözve lévén, Tigris-bőrrel befödött [mellette] *Etelka* állott *Amazon* ruhájában. Mejjére vót tűzve egy Erökje.” A képaláírásként szereplő versike („Művész ő képeket érczen ki-vághatta / De Magyar szíveket le-nem-rajzolhatta”) felerősíti az öltözet sugallatát, hiszen, mint arról szó volt, a magyar ruha viselése demonstratív erővel bírt. Ez a mozzanat már a könyv kézbe vételekor közvetlenül hathatott, az Etelka és Etele egymás mellé helyezésében rejlő üzenet viszont csak a történet ismeretében. A kompozíciót uraló két alak mellett azonban további két hangsúlyos eleme is van a metszetnek, az egyik az Etele és Etelka által közrefogott hasáb alakú díszes kő, melynek tetején kezüket nyugtatják, a másik a háttérben lévő, az alakok feje fölötti felső képnegyedet kitöltő várom.

A kőről a szövegből megtudhatjuk, hogy valójában oltár. Hangsúlyos helyen, a mű legvégén található ennek leírása, a kép és e zárlat így együttesen keretet alkot.

„Hogy pedig azon nagy Istennek, ki őket annyi veszedelmekből kegyessen ki-segíteni méltóztatott, örök hálákat adhassanak; Kőből egy Oltárt építtetnek a' Rákos mezején. Bele-szúrták Atilának kardgyát; melléje faragtatták Etelének Buzogányát, 's Kalpagját. Ezeken felől az Oltárnak azon lapjára, melly Buda-vára felé fordúlt, e' szavakat vésették a' Művészekkel: A' MAGYAROK' ISTENÉNEK.”

A kőre metszett felirat, mint azt Dugonics is magyarázza egyik későbbi regényében, valójában egy régmúlt szólás(család) felidézése. Mégsem csupán egy a szöveg sok száz példabeszéde közül, mert kitüntetett szerepbe kerül: a honfoglaló magyarokat segítő isten megnevezése lesz. A világsi várban épített templom felszentelésekor Etelka mondja ki először (hogy aztán mintegy félszázszor elhangozzék még a későbbiekben); nem lévén 'különös nevet' istenük számára, de mégis megnevezni akarván őt:

„azon nagy hatalmú Urunkat meg akarván-külömböztetni a' többiektől, annak szent nevét, a' máj naptól fogva, egészszén a' világ' végezetéig, ne másnak; hanem a' MAGYAROK' ISTENÉNEK hívjuk. Ezen Épületet penig (mivel Mí, Sátorok alatt lakván, e' Háznál többet

nem építettünk) ne másnak nevezzük; hanem ama' Magyarok' nagy Istene SZENT EGY HÁZÁNAK! Emellyük-fel édes Magyaraim! szemeinkkel egygyütt, hál'-adó Szíveinket-is az Egek felé, és egy szívvel, egy lélekkel mondgyuk; magasztaltasson a' Magyarok' Istene!' magasztaltasson szent Egy-háza.”

A jelzős szerkezet, mint Szilágyi Márton írja, teológiailag nyilván képtelenség, s így inkább a nemzetfogalom kiterjesztéseként értelmezhető. Mégsem tekinthetünk el alkalmazásának szakrális jellegétől, melyet az idézett felszentelési jelenet egyértelműen bizonyít, s amelyet a metszeten is ábrázolt kő megerősít. Merthogy e kő oltár, mely a 'Magyarok Istenének' van szentelve, s mint a mű végi leírásból megtudjuk, Rákos mezején áll, Buda felé nézve, rajta Attila kardja, Etele kalapja és buzogánya van (a korona és a jogar megfelelőjeként, mint Zoltán esetében is láthattuk); épp ezek kerültek a metszet kompozíciós centrumába, mellettük Etele és Etele keze, a kard markolata pedig Világos várának romja felé mutat. A metszet és a szöveg együttese szakrális térbe vont identitáskonstrukciót sugall: Attila, Árpád és Etele népe, mely vitézségével hont szerzett és tartott meg, az őt segítő Istennek szentelt 'egy-ház' pusztulása után oltárt emelt annak tiszteletére a rendi állam szimbolikus helyén, a 'Világos-Rákos-Buda' szimbolizálta történeti folytonosság így szakrális szinten is leképeződik.

A metszeten lévő romot Világos váraként nem a szöveg azonosítja, hanem a többi metszet, melyek az egyes szakaszok előtt a lap felső harmadában állnak. Ez a nyolc kép Világos várának romját ábrázolja a négy égtáj felől, valamint különböző belső metszetekben. Az első romábrázolás azonos az első könyv szövegében forgó főmetszetén látható várral. Mint *Honyvaim!* című ajánlásának a második kiadásba illesztett új bekezdésében Dugonics írja: „Ezzel-is örök emlékezetet akartam adni eme Világ-csudáltta szép várnak, mellynek töredékjein a' Gyíkok futkosnak, a' Hollók krákognak, és a' baglyok huhognak; holott ennek-előtte Vitéz Magyaraink nagy gyönyörűségben, nagy vígasságban éltenek.” E betoldás felerősíti a bevezetés emlékező pozícióját, melyet az első kiadásban még csak az utolsó bekezdés jelölt ki. Ebben a Karthágó romjain merengő Mariusként ábrázolja magát, „BUDA mellett a' NYULAK' SZIGETÉBEN, midőn itten Régi Királyaink' mulatságos Épületeiknek szomorú Dülledékjein állván, szemem előtt forogtanak a' Dunának ellen-partyán öszve-omlott ATILA' Várának siralmas Töredékjei.” Dugonics várak, várronok iránti fokozott érdeklődésének bizonyítéka az a Penke Olga által említett befejezetlen kézírata, amelyben 378 magyar vár leírását adja, s tudjuk, hogy az *Eteleka* megírásakor ellátogatott a világosi vár romjaihoz is.

A könyvet nyitó metszeten tehát romként jelenik meg az egyik fő helyszín, ahol a templom megszentelése is zajlott, s ezt a távolító gesztust tudatosítja az előbeszéd kijelentése: „örök emlékezetet akartam adni eme Világ-csudáltta szép várnak”. Az ősi szokások és példabeszédek megörökítése a szövegben hasonló emlékezői pozíciót rejt magában. Előtérbe lép tehát maga az emlékezés, amely megteremti múlt és jelen között a folytonosságot, s e kapcsolatot önértelmező pozícióba helyezi. Az ideologikum átélhetővé válik, s ez minden identitásképző művelet lényegi eleme: a létrejövő kulturális alakzatok reflektálatlan vagy ceremoniális használata során forgalmazódhat hatásosan az azokban mintegy érzéki formát nyerő ideologikum. Az *Eteleka* korabeli sikere nem kis mértékben ezen nyugszik, így volt képes a banális kalandtörténet minden teoretikus szövegnél hatásosabban közvetíteni egy új közösségismét, formálni a rákapcsolódó identitásváltozatot. Kazinczy, aki az *Etelekát* mint irodalmi szöveget súlyos kritikával illette, ezért szorította mégis a szívére lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonicsát.

BIBLIOGRÁFIA

A bibliográfia azon könyvek és tanulmányok adatait tartalmazza, melyekre a leginkább támaszkodtunk az írás során. Részletes lábjegyzeteket nem tartottunk indokoltnak, névvel jelzett idézeteink az itt felsorolt művekből vannak. Az *Etelkát* Penke Olga kritikai igénnyel készült modern kiadásából idézzük, amely az 1791-es második kiadáson alapul.

Dugonics András: *Etelka*, a szöveget gondozta, a kísérőtanulmányt és a jegyzeteket írta Penke Olga, Csokonai Könyvtár Források 8., Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002. (szabadon letölthető: http://irodalom.arts.unideb.hu/bemutakozas/csokonai_forrasok.php)

Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp. 1994.

Debreczeni Attila: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek (Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában)*, Bp. 2009.

Debreczeni Attila: Nemzeti nagylét, nagy temető – és Batsányi (Egy nemzeti narratíva formálódása), in *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*, szerk. S. Varga Pál, Száraz Orsolya, Takács Miklós, Debrecen, 2013, 208–226.

Margócsy István: „A tiszta magyar”. Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Besenyei és kortársai nyelvrokonság-felfogásában, in *A szétszórt rendszer*, szerk. Csorba Sándor, Margócsy Klára, Nyíregyháza, 1998. 131–140.

May István: *A magyar heroikus regény története*, Bp. 1985.

Péter László: A magyarok Istene, in *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 1994. (XXVI.), 101–108.

Szilágyi Márton: Dugonics András ismeretlen önéletrajza 1786-ból, in *ItK 1997*. (CL.), 394–399.

Szilágyi Márton: Dugonics András és az „idegenek”, in uő, *Határpontok*, Bp. 2007., 92–102.

Szörényi László: Dugonics András, in uő, *Memoria Hungarorum*, Bp. 1996., 108–140.

A jelen tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre.

Művészt és Péterket évezek névénél,
De magyar orvokat le-nom-rajzolhatta.
Onno per Art. Fichler, a Buda.